

Eğitimin Kültür ve Uygarlıkları Geliştirme ve Yeni Nesillere Aktarma İşlevi

Yahya AKYÜZ¹

Uygarlıkların sürekliliğinde ve gelişmesinde en önemli etken kuşkusuz *eğitim*dir. Çünkü eğitim, uygarlığı ve kültürü oluşturan insanın yetiştirilmesi ile ilgili olduğu gibi, onların bir kuşaktan ötekine aktarılmasında da temel araçtır. Ayrıca örgün eğitim yolu ile yapılan çalışmalar ve toplumları yetiştirme faaliyetleri kültür ve uygarlıkların yüzyıllar boyu birikimini tesbit edip korumaya ve yine gelecek nesillere aktarmaya yarar. Kuşkusuz yaygın eğitim yoluyla yapılan çalışmalar da kültürlerin ve uygarlıkların aktarılmasında etkilidir. Ancak, aileden çocuklara bu şekilde geçen bilgi ve uygulamalar oldukça sınırlı kalırlar. Yine, örgün eğitim dışında usta-çırak yöntemi ile yapılan eğitim faaliyetleri de sınırlı bir kültür ve uygarlık aktarması olabilir.

Büyük uygarlıkların ve kültürlerin gelişip yayılmasında eğitimin belirleyici işlevine örnek olarak öncelikle Mısır ve Mezopotamya kültür ve uygarlıklarını gösterebiliriz. Bu toplumlar, çok erken çağlarda yazıyı da bulup kullandıkları için onların kültür ve uygarlıklarının korunması ve gelişmesinde ve yayılmasında örgün eğitimleri çok katkıda bulunmuştur. Avrupa uygarlıklarının gelişmesinde Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarının katkısı çok büyüktür. Örneğin Yunan uygarlığının gelişmesinde Mısır'ın etkisini Fransız tarihçi A. Malet şöyle açıklamaktadır: *“Yunanistan'ın Pisagor ve Herodot gibi en ünlü bilginleri Mısır'a gidip Menfis ve Teb kentlerinde öğrenim gördüler.”*

Sümerolog Muazzez İlmiye Çığ da Sümerler için şöyle demektedir: *“Sümerlerin uygarlığa en önemli katkıları, dillerine göre bir yazı icat etmeleri, ardından okullar açarak onu istedikleri her konuyu yazacak şekilde geliştirmeleridir. Resim yazısı olarak başlatılan bu yazı, daha sonraları çivi yazısı şekline dönüşmüştür.”*

Uygarlık tarihçisi Will Durant'ın çok önemli tespitleri de şöyledir: *“Düşüncenin genişletilmesine yaptığı hizmetten sonra, konuşmanın en büyük armağanı eğitim oldu. Medeniyet, ferdin gelişmesi sırasında, zihnî hayatının gıdalandığı sanat ve hikmetlerin, davranış ve ahlâkî inanışlarının birikimi, bir hazinesidir. Her neslin, ırkının mirasını yeniden kendine mal edemediği yerlerde medeniyet aniden ölür. Medeniyet hayatını eğitime borçludur.”*

Biz bu incelememizde, Avrupa ve Türk uygarlıklarının doğuşu, gelişmesi ve aktarılmasında eğitimin işlevi üzerinde duracağız. Kuşkusuz, bunu yaparken, bu uygarlıkların bazı temel özelliklerine de değinmemiz yararlı olacaktır.

¹ Prof. Dr., Ankara Üniversitesi

Avrupa Uygarlığının Sürekliliğinde ve Gelişmesinde Eğitimin İşlevi

Avrupa uygarlığı gelişmesini üç çağ içinde gerçekleştirmiştir. Antik Çağ, Orta Çağ, Yeni Çağ. Bu üç dönem içinde eğitim, bu uygarlığın gelişmesinde çok önemli bir işlev görmüştür.

Antik Çağ

“Antik Çağ” (Eski Çağ)’dan burada anlatılmak istenilen özellikle eski Yunan ve Roma dönemidir. Bu dönem yaklaşık M.Ö. 1000’lerden başlayıp M.S.476’da Batı Roma İmparatorluğunun yıkılışına kadar sürer.

Yunan ve Roma uygarlıkları ve eğitim anlayışları Avrupa milletlerinin uygarlıklarının gelişmesinde en önemli etkenlerden biridir. Bu uygarlıklar, yüzyıllar sonra Avrupalılar tarafından araştırılmış, ortaya çıkarılmaya çalışılmış ve okullarında öğretilmiştir. Böylece Yunan ve Roma uygarlıklarının temel yönleri, eğitim ve öğretim yoluyla Avrupa uygarlığının asıl mayasını oluşturmuştur.

Eski Yunan’ın Katkıları

Avrupalılar eski Yunan uygarlığının Mısır ve Sümer’e çıkan kökenlerini inkâr etmezler. Ancak, onlar, eski Yunan’ı “insanlığın öğretmeni” (institutrice de l’humanité) olarak değerlendirirler ve kendi düşünme tarzları ile özgürlük, sanat anlayışlarının onun etkileri ile şekillendiğini söylerler. Kendi dillerindeki birçok kelimenin kökeni de Yunancadır. Avrupalılar 1896’dan itibaren eski Yunan’ın Olimpiad oyunlarını da canlandırmışlardır. Günümüzde Avrupa Birliği’nin eğitim ve gençlik programlarına “Sokrates Programı” adını vermesi anlamlıdır. Ayrıca, sadece Avrupa’da değil, ABD, Kanada gibi ülkelerde de ders kitaplarında bu ülkelerin uygarlık ve düşünce tarihleri eski Yunan ve Roma ile başlatılır.

Eski Yunan’da Isparta ve Atina eğitimi ve uygarlığının başlıca yönleri şunlardır:

- Isparta’da disipline, bedenî güce, vatanperverlik duygularına çok önem veren bir anlayış vardır.
- Atina’da ise felsefeye, güzel sanatlara, demokratik yönetime, bilime önem veren bir anlayış egemendir. Avrupa uygarlığına en çok Atina’nın etkide bulunduğu, onun insan anlayışının Avrupa için de ideal olarak benimsendiği kabul edilmektedir.
- Ancak Atina demokrasisinin, sonraki yüzyılların Avrupa demokrasinden çok farklı olduğunu unutmamak gerekir. Atina demokrasisi, pek çok kölenin bulunduğu, şehir devletleri içinde hür vatandaşların katılımıyla, oligarşik, yani güçlü kişilerin yönetiminde oluşan sınıflı bir demokrasidir.
- Eski Yunan düşünür, filozof ve bilim insanlarından Hipokrat, Sokrat, Platon, Aristo, Öklit, Galien’in vb. felsefî görüşleri ve bilimsel buluşları sonraki yüzyıllarda Avrupa’da eğitim öğretim yoluyla çok işlenerek yaygınlaştırılmış ve Avrupa kültür, bilim ve uygarlığının gelişmesini derinden etkilemiştir.
- Eski Yunan’da eğitim ve öğrenim görmek hür vatandaşların hakkıdır. Bu da esasta güzel sanatlar, edebiyat, felsefe ve bilim eğitimidir. Köleler ise ancak meslekî eğitim görüp iş hayatına girebilirler. Özetle, eski Yunan’da meslek eğitimi küçümsenmiştir. Bu anlayış, Avrupa’da da Orta Çağ’dan 18. yüzyıla kadar etkili olmuştur.
- Yunan düşüncesi ve uygarlığı da eski Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarından etkilenmiştir.

- Yunan uygarlığı M.Ö. 330'lardan itibaren önce Makedonya Kralı İskender tarafından Orta Doğu ve Asya'ya yaygınlaştırılmış, M.Ö. 146'dan itibaren de Romalılar tarafından Anadolu ile Orta ve Batı Avrupa'ya taşınmıştır. Böylece yaklaşık iki yüzyıl süren Helenistik dönem başlamıştır.

Roma'nın Katkıları

M.Ö. 146'da tüm Yunanistan'ı ele geçiren *Roma'nın eğitim ve uygarlığının başlıca yönleri şunlardır:*

- Roma, Yunan uygarlık ve eğitiminin önemini anlamış, onu korumuş ve fetihlerle çok geniş alanlara yaymış, ancak müsbet bilimleri geliştirmeyi bir ölçüde ihmal etmiştir.
- Roma'nın, uygarlıkta yeni buluşlar pek yapmadığı, esas olarak Yunan uygarlığını taklide çalışma ve özellikle nakletme ve yaygınlaştırma gibi yararlı bir iş yaptığı ileri sürülmektedir. Eski ve ünlü bir söz şöyledir. "Roma'ya yenilen Yunanistan amansız düşmanına galip geldi."
- Roma, felsefe, bilim ve güzel sanatlarda pek yenilik getirmese de, hukuk, yönetim, toplum düzeni, vatanperverlik, iyi yurttaşlar yetiştirme, askerlik, hitabet, şehircilik, mimarî, ulaşım, hamam, kanalizasyon... gibi çeşitli alanlarda çok başarılı olmuş, bunlar da onun Avrupa uygarlık ve eğitimine önemli katkılarını oluşturmuştur. Roma, fethettiği yörelerde nisbî bir düzen ve barış sağlamıştır. Roma Senatosunun önemli bir siyaset ve yönetim ilkesi vardı: *Divide et impera* (böl ve yönet). Bu ilke İtalyan yazar Makyavel'in 1513'de yayımladığı *Hükümdar* (Prens) başlıklı eserinde de yer almış ve tüm Batılı devletlerin değişmez yönetim ilkelerinden biri haline gelmiştir.
- M.Ö. 58-50 yılları arasında Sezar tarafından fethedilen Galya (Fransa)'daki Roma etkilerinden söz eden Fransızca bir ders kitabında şöyle denir. "Romalılar Galya'ya düzen ve barış getirdiler, kabileler arası savaşları yasakladılar, Galya'yı barbarlara karşı korudular. Romalılar, tüccarların rahatça dolaşabildiği taş döşeli güzel yollar yaptılar, birçok şehir kurdular, halk için bir çok hamamlar, su kemerleri, mabetler, arenalar inşa ettiler, üzüm asması vs. gibi yeni bitki ve meyvelerin yetiştirildiği çiftlikler oluşturdular. Galyalılar Romalıların yaşam biçimini benimsediler, Romalıların dilini konuşmaya başladılar -ki bu dil sonradan modern Fransızcaya dönüştü-. Galyalılar Hıristiyanlığı da kabul ettiler."
- Roma'nın, Avrupa uygarlığının temellerinden birini oluşturan çok önemli bir katkısı da, M.S. 313'de "Milan Fermanı" ile İmparator Kostantin'in Hıristiyanlığı Roma'nın resmî dini olarak kabul etmesidir. Hıristiyanlık, ırk, kabile, şehir, aile vs. bağlılığından daha üstün bir evrensel insanlık anlayışı getirdi ve din, bundan böyle yüzyıllarca eğitimin temel konusu oldu.
- Kilise Roma'nın dili olan Latinceyi ibadet ve öğretim dili olarak benimsedi. Latince Orta Çağda bilim ve öğretim dili olma özelliğini güçlendirdi. Latince ayrıca bazı Avrupa uluslarının dillerinin ortaya çıkıp gelişmesine yol açtı. Lâtin dilleri (ya da Lâtin kökenli) denen bu dillerin başlıcaları şunlardır: Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Rumence, vs. Az ilerde açıklayacağımız gibi Latincenin Orta Çağ Avrupasında çok önemli bilimsel ve siyasal işlevi oldu.

- Günümüzde Avrupa Birliği'nin açık ve uzaktan eğitim programını "Minerva Programı" olarak adlandırması Roma uygarlığına bağlılığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Minerva, Roma mitolojisinde bilgelik ve sanatlar tanrıçasıdır.

Orta Çağ

M.S. 395'te Doğu ve Batı şeklinde bölünen Roma İmparatorluğunun Batıdaki hâkimiyeti, kavimlerin saldırıları ve göçleriyle M.S. 476'da sona erdi. Bu tarihten itibaren 1000 yıl kadar sürecek Orta Çağ başladı.

Batı Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, Batı ve Orta Avrupa karanlıklara gömüldü. Toplumların göç ve mücadelelerinin yol açtığı kargaşa fikrî çalışmalara imkân vermiyordu. İstilacı kavimler kısmen Roma uygarlık eserlerine hayranlık duysalar da çoğu kez okulları, sanat ve mimarî eserleri tahrip etmişlerdi. Yalnızca, kendisine pek dokunulmayan Kilise, basit bir ilköğretimi sürdürmeye ve bazı eski bilgi ve kitapları korumaya çalışıyordu.

Balkanlar ve Doğu Akdeniz'de ise, varlığını sürdürmeyi başaran Doğu Roma İmparatorluğunda, başka deyişle Bizans'ta, eğitim öğretim devam etti. Sonraki yüzyıllarda Bizans, önce Sırp, Bulgar ve Rusların Hıristiyanlaşmalarında ve bir yazıya sahip olmalarında etkili oldu, daha sonra da Batı Avrupa'ya bazı eski kitap ve bilgileri aktardı. Ayrıca, Bizans İmparatoru I. Jüstinien (M.S.527-565), Roma'nın yasal metinlerini derleyip bir araya getirerek hukuk alanında çok önemli bir katkıda bulunmuştur.

Orta ve Batı Avrupa'da geçici olarak istikrarlı ve büyük bir devlet kurmayı başaran Kral Şarlman (768-814) bir *Saray Okulu* açtı. Buraya soyluların çocukları alınıyor, ilerde merkezî yönetime bağlı kalmaları amacıyla eğitiliyorlardı. Britanya'dan davet edilen, o zamanların en büyük Avrupalı bilgini Alcuin burada öğretmendi. Kral Şarlman İngiltere, İrlanda ve kuzey İtalya'dan başka öğretmenler de davet etti. Şarlman kendisi de öğrenmeye çok istekli idi ve Alcuin'den Mantık, Belagat, Astronomi öğrenmeye çalışıyor, yıldızların hareketlerine ilgi duyuyordu. Latince ve kısmen Yunanca da öğrenmişti. Yazı tahtasını yanından ayırmaz, yatarken bile yastığının altına koyardı. Bir gün *Saray Okulu*'nu denetlerken kimi soylu çocuklarının ödevlerini iyi yapmadıklarını görmüş ve onlara şöyle çıkmıştı: "Siz, soyluluğunuza güvenerek çalışmıyorsunuz ve benden size soylular olarak davranacağımı umuyorsunuz. Ama böyle olmayacak! Benden ancak kendi çabanız ve liyakatiniz sonucu elde edeceğinizden başka bir şey ummayın!"

Şarlman, konuşma ve yazı dilinin geliştirilip öğretilmesini istiyordu. Böyle yapılırsa, devlet yönetiminde ve toplumda bir çok yanlış anlamalar sona erecekti. Ayrıca, o, din adamlarının kutsal metinleri doğru anlayıp halka doğru anlatmalarına büyük önem veriyordu. Bu nedenle din adamları kendilerini ve bilgilerini geliştirmeliydi. Bunun yanında, kiliselerde açılacak okullarda din adamları halk çocuklarına para almadan ilköğretim vermeliydiler. Şarlman bu yolda yapılan çalışmaları izliyor ve denetliyordu.

Abbasi Hükümdarı Harun Reşid (789-809) ile yaklaşık aynı dönemlerde hüküm süren ve onunla ilişki kuran Şarlman'ın Müslümanlardan kısmen etkilendiği düşünülebilir.

Almanca, İngilizce ve Fransızcanın da ilk yazılı belgeleri bu dönemlere, M.S. 750'lerden sonraya aittir. Örneğin Fransızcanın tarihi bilinen ilk yazılı belgeleri M.S. 842 tarihlidir.

Şarلمان'dan sonra Avrupa tekrar kargaşaya gömüldü. Ancak, Şarلمان'ın sağladığı siyasî birlik ve eğitime verdiği önem unutulmadı ve bazı kilise okulları da açılmaya devam etti. Bunlar 12. yüzyıldaki eğitim ve bilim alanındaki uyanışı ve uygarlığın canlanmaya başlamasını çok etkiledi.

Oysa, 10-12. yüzyıllarda İslâm dünyası ve Türkler (Karahanlılar, Selçuklular) bilim ve sanatta parlak bir çağ yaşıyorlardı.

Avrupalılar, 12. yüzyılda, savaşlar ve ticaret dışında, İslâm dünyası ile eğitim ve bilim alanında kendileri için çok yararlı ilişkilere geçtiler:

1. Avrupa'nın her yanından çok sayıda öğrenci İspanya ve Sicilya'da Müslümanların medreselerine gidip öğrenip gördüler.

İspanya'nın bir çok kentinde önemli medreseler vardı ve bilim insanları sadece Müslümanlara değil, Hıristiyanlara da bilimlerini cömertçe yayıyorlardı. Bunlar arasında özellikle İbni Rüşd'ü (Averroes) (1126-1198) anmak gerekir.

2. Böyle yetişen öğrenciler ve bilim insanları, kendi ülkelerinde *Üniversite* denen yüksek öğretim kurumları açtılar. Bazıları ve kuruluş tarihleri şöyledir. Bolonya (İtal., 12. yüzyıl), Paris (Fr., 1200), Oxford (İng.,1214), Cambridge (İng.1229), Salamank (İsp., 1230).

Bunlar arasında Paris ve Bolonya Üniversiteleri başka birçok Avrupa Üniversitesine "model" olma bakımından önem taşır. Paris Üniversitesinin kurulup gelişmesinde öğretim üyeleri ile öğrencilerin Kilise ve siyasî iktidardan az çok bağımsız kalabilmeleri düşüncesiyle beraberce oluşturdukları bir lonca (corporation) örgütlenmesi de etkili olmuştur. Her hoca, ders vereceği yeri kendisi kiralarlardı. Zaman zaman öğrencilerin ahır, samanlık vs. gibi yerlerde de ders yaptıkları olurdu.

3. Avrupalılar, Müslümanların Yunanca ve başka dillerden Arapçaya çevirdikleri ve ayrıca, meydana getirdikleri felsefî ve bilimsel eserleri, kendi ortak kültür ve bilim dilleri olan Latinceye çevirdiler; çeviri işini, kuruluşlar oluşturarak önemle ele aldılar. Latincenin Avrupalı aydınların ortak bilim ve kültür dili olmasının yanında Kilisenin de ibadet dili olması çok önemli bir olaydır. Bunun Avrupa Hıristiyanlarını tek bir dinî cemaat olarak birleştirdiğini görüyoruz. Bu, sonraki dönemlerde Kilisenin ve Papanın tüm Avrupa'da egemenliğini geliştirmesine yol açmıştır. Fakat halkın Latince yazılmış dinî metinleri anlamaması da 15. ve 16. yüzyıllarda din savaşlarına ve sonunda Reform hareketlerine neden olmuştur.

4. Onüçüncü yüzyıla kadar Avrupa'da kitaplar "parşömen" denen bir madde üzerine yazılırdı. Bu, koyun vs. derisinin işlenerek inceltilmesi yoluyla elde edilirdi. Parşömen pratik olmayan ve pahalı bir madde idi. Arapların 751'de Çinlilere karşı kazandıkları Talas zaferinden sonra onlardan öğrendikleri kâğıt yapma tekniğini Müslümanlar 1150'lerde İspanya'ya taşıdılar. Bu tekniği orada öğrenen Hıristiyan Orta ve Batı Avrupa eğitim ve öğretimi kolaylaştıran ucuz ve kullanımı kolay bir malzeme edinmiş oldu.

Avrupa'daki bu bilimsel uyanma ve gelişmeler nedeniyle, o yüzyıla "12. Yüzyıl Rönesansı" denir. 13. yüzyılda da süren bu hareket, 16. yüzyıldaki Rönesans'tan daha önemli kabul edilir. Çünkü, bu sonuncu, daha çok sanat ve edebiyata ilişkin olduğu halde, 12. Yüzyıl Rönesansı felsefe, eğitim ve bilim alanındadır.

Onikinci yüzyılda yaşayan bilim insanı Adelard, çeşitli İslâm ülkelerinde öğrenim görüp ülkesi İngiltere'ye dönünce, neler öğrendiğini soranlara şu cevabı vermişti.

“Müslüman hocalarımdan, en güvenilir yol olan ‘akıl’ yolunu izlemeyi öğrendim, çünkü duygular yanıltıcıdır. Siz ise bir otoritenin (eleştirilmeden kabul edilen bir üstadın ya da kitabın) yularını boynunuza geçirmişsiniz!”

O dönemlerde Avrupalıların temizlik ve sağlığa ilişkin tutumları da çok geri idi. Avrupalılar hiç yıkanmıyor, yılda bir kez soğuk su ile siliniyorlardı. Roma uygarlığında banyoların çok önemli bir yer tuttuğunu unutmışlardı. Onların kentlerini gezip gören Müslümanlar, buraları çok pis buluyorlardı. Örnek: İngiltere'nin önemli bir üniversitesinin bulunduğu Cambridge kentinde lağımlar sokaklarda açıktan akıyor, bundan bir çok profesör ve öğrenci hastalanıyordu. Veba salgınları halkı kırıp geçiriyordu.

1095'te Selçuklu ve İslâm dünyasına karşı başlattıkları Haçlı Seferleri ile de Avrupalılar, Doğudan, eğitim, bilim, sanat, ticaret, askerlik, tarım, denizcilik... alanlarında çeşitli bilgiler öğrenmişler, barut ve pusulayı da Müslümanlardan alıp ülkelerine götürmüşlerdir. Onlar Müslümanların eğitim, hoşgörü, giyim, temizlik, ev yaşantısı, yemek kültürü vs. alanlarında yüksek ve ince tutum ve davranışlarını görmüşler, bu yüksek kültürü de ülkelerinde tanıtmışlardır.

Üniversiteler, kilise okulları ile özel okulların zamanla kaynaşmalarından ortaya çıktı. Kuruluşları bakımından medreselerden etkilendiği ileri sürülmüştür. O dönemlerde İlahiyat, Felsefe, Hukuk, kısmen de Tıp ve Matematik öğretimi yapıyorlardı. Öğretim dili Latince idi. Profesörler başlangıçta din adamları idi, ancak layik zihniyette olanlar giderek çoğaldı. Orta Çağ üniversitelerinin öğretim yöntemine "skolastik" denir. Bu yöntemin temel özelliği, profesörün, tanınmış bir kitabı önüne açıp oradan dersi okuması, öğrencilere yazdırmasıdır. Sonra tartışmalara geçilirdi. Ancak, skolastik daha çok şekilci bir yöntem olarak değerlendirilmektedir. Skolastiğin İslâm medreselerindeki öğretim yöntemlerine kısmen benzediği söylenebilir.

Avrupa üniversitelerinde isteyen öğrenciler Doktora denen lisans üstü bir öğrenim de görmekteydiler. Bu, daha çok öğretim üyesi olacakların tercih ettikleri, şekil ve törenlerle dolu, masraflı bir öğrenim idi. Doktora öğrenimi özellikle Orta Çağın sonlarından itibaren düzenli bir şekil aldı.

Üniversitelerin çok önemli bir *siyasî* işlevi de oldu. Buralara, gerek kendi ülkelerinden, gerek Avrupa'nın en ücra yerlerinden gelen öğrenciler, "millet" olma ve giderek "Avrupalı" olma bilincini de geliştirdiler. Feodalite zayıflayıp ulusal devletler gelişmeye başladı.

İspanya'daki Müslümanların kurdukları üniversiteler ile Paris üniversitesinin Avrupa uygarlığının gelişmesine etkileri konusunda özetle şunlar söylenebilir:

Hıristiyan Avrupa'nın 12. ve 13. yüzyılda üniversite öğretimi ve bilimsel gelişmeler açısından gösterdiği gelişmelerde İspanya'daki İslâm üniversiteleri çok etkili oldu. Endülüs kültür ve bilim tarihi uzmanlarından olan Mehmet Özdemir bu konuyu şöyle değerlendirir (özetle):

“Endülüs, 751 yılından itibaren yüksek ve parlak bir medeniyetin doğuşuna beşiklik ederken, Batı, Hıristiyanlığa aykırı kabul edildiği için aklı faaliyetlerin yasaklandığı Karanlık Çağ yaşıyordu. *Haçlı seferleri sırasında Hıristiyanlar İslâm medeniyetini yakından tanıma fırsatı buldular. Avrupalıların bundan sonra zihinlerini meşgul eden çok önemli konu, Müslümanların böyle yüksek bir medeniyeti nasıl gerçekleştirdikleri meselesi oldu. Bunu anlayabilmek ve İslâm*

medeniyetini daha yakından tanıyabilmek için bu medeniyetin bilimsel birikimlerinin toplandığı Arapça eserleri kendi dillerine tercüme etmeye başladılar.

Ortaçağ Avrupası, Müslümanların bu çalışmaları sayesinde eski Yunan felsefesinden ve özellikle Aristo'dan ilk kez haberdar oldular. Endülüslü Müslüman filozofların din ile aklı uzlaştırma yolundaki fikirleri büyük bir yankı uyandırdı ve Avrupa'da bir süre sonra gerçekleşecek olan zihin inkılabının zeminini hazırladı. Az ilerde görüleceği gibi, çok önemli bir Hıristiyan bilgini olan Saint Thomas bundan çok etkilendi.

Endülüslü İbni Rüşd Aristo üzerine yaptığı şerhler ve kendi yazdıkları ile Avrupa'da çok ünlü ve saygın bir filozof oldu ve kitapları Paris ve öteki kentlerin üniversitelerinde 1500 sonlarına kadar ders kitabı olarak okutuldu."

Paris Üniversitesi de tüm Avrupa üniversitelerinin örnek aldığı çok saygın bir öğretim kurumu ve Avrupa'nın en büyük üniversitesi idi. 1200'de kuruluşundan kısa bir süre sonra Avrupa'nın her yerinden gelmiş 20.000'den fazla öğrencisi vardı. Paris üniversitesi esas olarak felsefi ve dinî konularda öğretim yapıyordu. Burada çok ünlü profesörler ders veriyordu. Onlardan biri Hıristiyanlık âleminin en büyük bilgini kabul edilen İtalyan asıllı Saint Thomas d'Aquin idi.

Orta Çağın koyu dinsel düşünceli ve bağnaz Avrupalıları, Müslümanlardan görüp öğrendikleri bilimleri nasıl kabul ettiler ve geliştirmeyi başardılar? Araştırmacılar bu soruyu, esas olarak, bilim ve felsefe ile Hıristiyan dini arasında uzlaştırıcı yorumların yapılması ve bu yeni anlayışın bilimsel ve felsefi düşüncenin gelişmesini kolaylaştırması ile cevaplıyorlar. Bu uzlaştırıcı yorumları yapanların başında, Paris Üniversitesinde de ders okutan ve Hıristiyan dünyasının en önemli bilgini kabul edilen İtalyan Saint Thomas d'Aquin gelir (1225-1274). O, tüm gerçeklerin Tanrı'dan geldiğini söylüyor, Aristo'yu da reddetmeyerek, onun akılcı ve felsefi görüşlerinin de geçerli olduğunu, ancak bunlarla din arasında çözülmeyen bir çelişki olursa dinî hükümlerin üstün sayılması gerektiğini ileri sürüyordu.

Fakat 1200'leri başlarında üniversiteler açılırken, Papa III. Innocent, dinî ve siyasî çıkarlar için *Engizisyon* mahkemelerini kuruyordu. Bunlar, yüzyıllarca Kilisenin gösterdiği inanç çizgisinden sapan (hérétique) insanları, bilim insanlarını ve düşünürleri işkence ile sindirmeye çalıştı. "Samimî Hıristiyan olmadığı" ölümünden yıllar sonra ileri sürülenlerin kemikleri bile mezardan çıkarılıp yakılıyordu. Engizisyon, İspanya'da 1492'den sonra çok kısa sürede Müslümanların yok edilmesinde de acımasızca kullanıldı.

Yeni Çağ

15. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa tarihinde Yeni Çağ denen bir dönem başlar. Bu dönem Avrupa uygarlığını Rönesans, Reform, Hümanizm hareketleri ve bir çok bilimsel buluşlar şekillendirir. Bu hareketler geniş ölçüde eğitim öğretim ve halkın aydınlanması ile sağlanmıştır.

Rönesans'ın kökenleri özetle şunlardır.

- 12. ve 13. Yüzyıllar Rönesansı'nın etkileri.
- Alman Gutenberg'in 1440-1450'lerde matbaa tekniğini bulması, kitapların çoğalması, ucuzlaması, bilginin geniş kitleler arasında yayılması.
- Eski Yunan ve Roma eserlerini daha esaslı inceleme ve anlamaya yönelme.

•İstanbul'un 1453'de Türkler tarafından fethinden önce ve sonra, Avrupa'ya kaçan Bizanslı bilgin ve sanatçıların eski Yunan ve Roma'ya ilişkin bazı kitap ve bilgileri oraya taşıması ve bunları Avrupalılara öğretmesi. Ancak bir kısım Batılı tarihçiler, Bizans'ın o yıllarda zaten bilimde geri kalmış olduğunu, kendisinin de eski Yunan bilimini Araplardan ve Avrupa'dan öğrenmeye çalıştığını, bu nedenle de Bizanslı bilginlerin klâsik Yunan-Roma kültür ve uygarlığını Avrupa'ya taşımadaki yerinin abartılmaması gerektiğini vurgulamaktadırlar.

•Gözlem, deney gibi bilimsel yöntemlere, eleştiriye, özgür düşünceye önem verilmesi ve dogmatik, skolastik (kitabî, nakilci vs.) yöntemin zayıflaması.

Bu konuda Yeni Çağın ve arkasından gelen Aydınlanma döneminin temel özelliğini o dönemlerde çok söylenen şu sözde görüyoruz:

Amicus Plato, sed magis amica veritas

Daha 3. yüzyılda İskenderiyeli Ammonius tarafından söylenen bu sözün anlamı şudur:

Plato'yu severim, fakat gerçeği daha çok severim.

Bir konuda otorite kabul edilen kişilerin fikirlerinin her zaman doğru olmayacağı, gerçeğe araştırma ile ulaşılabileceği anlamına gelen bu söz Yeni Çağ ve özellikle Aydınlanma döneminin en önemli özelliğini çok veciz biçimde anlatmaktadır.

Dogmatik düşünce biçiminin yıkılmasında bilim insanlarının yanında yazarlar, sanatçılar, düşünürler de etkili olmuştur. Örneğin, 16. yüzyılda Avrupa'da "*Hümanist*" denen yazarlar ortaya çıkmıştır. Bunlar eski Yunan ve Roma düşüncesine hayranlık duyuyorlar, eleştirel bir gözle insan ve toplum konularını işliyorlar, insanın değerini ve hoşgörüyü vurguluyorlardı. Bazı hümanistler şunlardır: Erasme (Holl.), Rabelais (Fr.). Montaigne (Fr.). Hümanistler eğitim ve öğretimin önemine dikkat çektiler ve 1700'lü yıllardaki *Aydınlanma Çağının* başlamasında etkili oldular. 1700'lü yıllarda onları Montesquieu (Fr.), Voltaire (Fr.), J.J. Rousseau (Fr.) gibi, siyaset bilimi, toplum yaşamı, insan hakları vs. konularında devrimci görüşler savunan filozoflar izledi. Bunlar, tüm Batıyı derinden etkilediler ve çok önemli siyasal, kültürel, eğitimsel gelişmelere neden oldular.

•16. yüzyılın ilk yarısında Almanya'da *Reform* hareketinin ortaya çıkması.

•1492'de Amerika'nın keşfi ile coğrafi keşiflerin başlaması ve bunların insanlarda dünyayı, tabiatı inceleme, araştırma, tabiata hâkim olma arzusunu kamçılama. 1707'de ilk buharlı geminin bulunması ile de Avrupalılar dünyayı paylaşmaya girişecekler ve sömürgecilik dönemi başlayacaktır.

Reform'un Avrupa'da eğitim ve bilimin gelişmesinde önemli bir yeri olmuştur. Bu hareketi Alman din adamı Martin Luther (1483-1546) başlatmıştır. Üniversitede İlahiyat Profesörü olan Luther, öğrencilerinin de desteği ile Hıristiyanlığın bazı ilkeleri ve uygulamalarına, Papa'nın otoritesine karşı çıkmıştır (1517).

Reform'un ortaya çıkıp tutunmasında başlıca şu nedenler etken olmuştur.

•Kilise mensuplarının yolsuzlukları, halkları maddî ve manevî olarak sömürmeleri.

•Rönesans nedeniyle halkın giderek uyanması.

•Matbaa sayesinde Avrupalılar arasında okur yazarlık ve bilginin hızla yayılması. Gutenberg'in ilk bastığı kitabın *İncil* olması da bu açıdan önemlidir. Avrupalılar böylece

Hıristiyanlığı ilk kaynağından öğrenmeye başladılar ve Kilisenin suistimallerini, halkı sömürmesini daha iyi farkettiler.

- Reformcuların, hükümdarların koruma ve desteğini kazanmaları. Reformcular, Kilise topraklarının devlete ait olması ve Kilisenin de yine devlete bağlı olması gerektiğini savunuyorlardı. Bu görüşler hükümdarlara çok cazip geliyordu.

Luther, *İncil*'i Alman halk diline çevirmiş, bunu yaparken “ev kadınları, çocuklar, halktan insanların konuşmalarından yararlandığını” söylemiştir. Başka deyişle Luther, *İncil*'i hiç eğitim görmemiş insanların bile anlayacağı bir şekilde Almancaya çevirmiştir. O, ibadet olarak, yalnızca, *İncil*'in herkes tarafından okunup anlaşılmasını, kişisel yorumlar yapılmasını yeterli görüyordu.

Reform'un Protestan ülkelerin eğitimi üzerinde de bazı önemli etkileri olmuştur:

- Reformcular *İncil*'in herkes tarafından okunup anlaşılmasını istedikleri için eğitime önem vermişler, böylece toplumların okur-yazarlık düzeyi yükselmiştir.

- Luther, Protestanların kendi inançlarını Katoliklere vs. karşı koruyabilmeleri için dinî eğitimi gerekli görmüş, bu da onların eğitim düzeyini yükseltmiştir.

- Luther, devlete itaatin toplumun refaha kavuşması için gerekli olduğunu, bunun da eğitimle sağlanabileceğini söylemiştir.

- Devlet artık din ve eğitim işlerinde en üst yetkili sayıldığı için dinin ve okulların denetimi devlete geçmiş, böylece devletin, eğitimin geliştirilmesi için doğrudan çabaları olmuştur.

Rönesans ve *Reform* ile beraber, Avrupa'da müsbet bilimlerin öğretimi giderek önem kazanmış, İlahiyat Fakülteleri eski saygınlıklarını yitirmişlerdir. Üniversite dışında da bir çok bilgin buluşlar yapmış, eserler vermiştir. Polonya'da Copernic (1473-1543), İngiltere'de Francis Bacon (1561-1626) ve Newton (1643-1727), Fransa'da Pascal (1623-1662), İtalya'da Leonard de Vinci (1452-1519), Bruno (1548-1600) ve Galile (1564-1642) gibi.

Bunlardan İtalyan düşünür Bruno, dünyayı tanımak için inanç ve geleneklere değil, akıl ve deneye başvurulması gerektiğini savunduğu için *Engizisyon* tarafından Roma'da yakılmıştır (1600). Fizikçi ve Astronom olan Galile ise, Copernic'ten sonra, dünyanın kendisi ve güneşin çevresinde döndüğünü savunduğu için, *Engizisyon* mahkemesi önünde diz çöküp yanıldığını itiraf etmesi karşılığında canını kurtarabilmiş(1633) ve bundan sonraki yaşamını *Engizisyon*'un gözetimi altında sürdürmüştür.

Demek ki, Avrupa'da, 1600'lerin ilk yarısında bile hâlâ, dinî dogmalara ters düşen bilimsel görüşler Kilise tarafından hoş karşılanmamaktadır. Ancak, bilimsel çalışmalar yine de giderek artmış, özgür düşünce ve akılcılık gelişmesini sürdürmüş, bunların öğretiminde çok önemli gelişmeler sağlanmıştır.

Rönesans ve Reform hareketlerinin etkisiyle ve Hümanistler ile filozofların başlattığı Aydınlanma çağının sonunda Fransız İhtilali gerçekleşmiş (1789) ve evrensel insan hakları ile siyasi, hukukî ilkeler benimsenmiştir. Bu ilkelerin korunup sürdürülmesi için Fransa'da ve öteki demokratik ülkelerde onların öğretimine büyük önem verilmiştir.

Türk Uygarlığının Sürekliliğinde ve Gelişmesinde Eğitimin İşlevi

Tarihçiler Türk uygarlığının gelişmesini, Türklerin İslâmiyeti kabullerinden önce ve sonra olmak üzere başlıca iki dönem içinde ele alırlar.

Türklerin İslâmiyeti Kabullerinden Önce

Binlerce yıl geçmişi olan Türk tarihi M.Ö. 1000 yıllarında Asya Hun devletinin kurulması ile ayrıntılı olarak bilinmektedir. M.S.10. yüzyıla kadar uzanan bu dönemde tarih sahnesinde etkin olan başlıca üç büyük Türk devleti vardır. *Hunlar, Göktürkler, Uygurlar. Onların kültür ve uygarlıklarının temel özellikleri ve eğitimle ilişkileri konusunda aşağıdaki belirlemeler yapılabilir:*

- Türk toplumlarının eğitim ve uygarlık anlayışı ve uygulamaları yaşama biçimlerinin etkisiyle şekillenmiştir. Bu, esas olarak, yüzyıllarca süren atlı-göçebe bir yaşam biçimidir. Türk, Moğol ve öteki bazı toplumların meydana getirdiği bu uygarlığa “step uygarlığı, sanat ve kültürü” denilmektedir.
- Bu devirlerdeki Türklerin eriştikleri uygarlık ve kültür düzeyi, onlarda *örgün eğitim* kurumlarının bulunduğu kesin bir delil ise de bu kurumlar hakkında bilgimiz yoktur. Törelere ve bilgilerin çocuklara aktarılması esas olarak aile içindeki eğitim ve uygulama ile sağlanmaktadır.
- Bu dönemin edebî eserlerinde yaygın olarak *öğretici* bir amaç bulunduğu görülür. Bunlar, insanlara hayatta yol gösterebilecek ilkeler, ahlâkî esaslar, felsefe kıvrımları taşır. Şiir ve kısmen atasözü niteliğindeki bu parçalar, o dönemlerin ahlâk ve terbiye anlayışını gösterir. Bunlar, iyiliğin, cömertliğin, bilgeliğin, cesaretin önemi ve değeri, büyüklere itaat vs. gibi bugün de yaşayan değerlerdir.
- Eski Türklerde *alp insan* tipine önem verilmektedir. *Oğuz Kağan* destanında Oğuz Kağan kendisine tüm dünya halklarının itaat etmesini ister ve kendisini dünyanın hükümdarı, yöneticisi olarak görür. O, dışa dönük, mekânda genişlemek isteyen, göçebe, akıncı, düşmanlar ve hayvanlarla mertçe çarpışan, *üstün* Türk'ü temsil eder.
- Eski Türklerde köklü bir *bilim sevgisi* vardır. *Alp insan* tipinin temel özelliklerinden biri, onun cesur olduğu kadar *bilge* bir kişi oluşudur.
- Eski Türklerde *meslekî eğitim* de önemli bir yer tutar.
- Türklerin tarihi bilinen *en eski yazılı belgeleri* de Müslüman olmalarından önceki Göktürk devleti dönemine aittir. Bunlar, M.S.732'lere tarihlenen Orhun Anıtlarıdır.

Orhun Anıtları ve Eğitim

Orhun Anıtlarının bir yerinde Bilge Kağan şöyle seslenir:

“Ey Türk beyleri ve halkı, bunu duyun: Türk halkının yaşayıp devlet sahibi olacağını bu taşlara yazdırdım. Yanılgıya düşerse öleceğini de bu kalıcı taşlara yazdırdım. Onlara bakarak (onları okuyarak) bu sözleri öğrenin.”

Bilge Kağan'ın bu sözlerinden Göktürklerde okur yazarlığın yaygın olduğu anlaşılıyor. Yine bu sözlerden milletin hayatı ile ilgili bilgilerin okur yazarlık ve eğitim öğretim yoluyla nesilden nesile nasıl aktarıldığı açıkça görülüyor. Böylece Bilge Kağan'ı bilinen ilk Türk siyasal eğitimcisi ve öğretmeni olarak nitelemek gerekir.

Türklerin bu tarihten daha eskilere giden yazılı taş eserleri de bulunmakla beraber, Orhun Anıtları kesin olarak tarihlendirildikleri, binlerce kelimedenden oluştuğu ve devlet

yönetimi, halkın mutluluğu ve mutsuzluğu gibi çok önemli konuları kapsadığı için, Türklerin tarihi bilinen en eski yazılı belgeleri kabul edilmektedir.

Uygurların yaşam biçimi Hunlar ve Göktürklerden bazı açılardan farklıdır.

- Kentlerde yerleşik hayat önem kazanmıştır.
- Uygurlar öteki kültür ve uygarlıklara, özellikle Çin kültür ve uygarlığına geniş ölçüde açılmışlardır.
- Uygurlar edebiyat, sanat, din, hukuk konularında pek çok eser vermişlerdir. Böylece okur yazarlık artmış, bilgi genişlemiştir. Onların, bilim ve eğitimin önemini gösteren pek çok atasözleri vardır. İkiş şöyle: “*Âlim olsan âlem senin olur.*” “*Bileği güçlü, bir kişiyi; bilimi güçlü, bin kişiyi yener.*”
- Çeşitli bulgular Uygurların matbaa tekniğini icat edip kullandıklarını düşündürmektedir.
- Uygurlar, bilgi ve kültür düzeyleri yükseldiği için, yüzyıllarca çeşitli Türk, Çin vs. gibi devletlerin saraylarında kâtiplik, bürokratik, danışmanlık, tercümanlık, öğretmenlik görevleri üstlenmişlerdir.

Türklerin İslâmiyeti Kabullerinden Sonra

Türkler İslâmiyeti 900'lü yılların ilk yarısında kitleler halinde İtil Volga Türk devleti ile Karahanlılar devletinde kabul ettiler. O tarihlerde İslâm uygarlığı iki yüzyıldır büyük bir gelişme içindeydi. Türklerin İslâmiyete geçtikleri yıllarda zirvesinde bulunan İslâm uygarlığı, Arap, İranlı, Türk.... bilim insanları tarafından geliştirilmişti. O dönemdeki İslâm uygarlığının temel özellikleri şunlardır:

- İslâm uygarlığı Hint, İran, Bizans, eski Yunan ve Mısır uygarlıklarından geniş ölçüde etkilendi ve bunlara açıldı.
- İslâm uygarlığı özellikle Matematik, Astronomi, Coğrafya, Kimya, Tıp... gibi müsbet bilim alanlarında gelişmeler gösterdi. Ayrıca Felsefeye de çok önem verildi.
- İslâm'da bilim ve Felsefenin gelişmesinde Harun Reşid ve başka Abbasi hükümdarlarının Antik dönem bilim eserlerini toplatıp Arapçaya tercüme ettirmesi çok etkili oldu. Bu iş için Bağdat ve bazı büyük kentlerde *Beytü'l Hikme* adı verilen çeviri kurumları oluşturuldu, çeviri işiyle özellikle Hıristiyanlıktan vs. yeni İslâma geçmiş iyi Yunanca ve Arapça... bilen bilim insanları görevlendirildi.
- Yine o dönemde İspanya'da Endülüs Emevi devleti medreselerinde de bilim ve eğitim öğretimi gelişme gösteriyordu. Hıristiyanlar kurdukları çeviri toplulukları ile Müslümanların Yunancadan Arapçaya kazandırdıkları eserleri Latinceye aktarıyorlardı. Endülüs'te İbni Rüşd, bir yandan İslâm medreselerine gelen Avrupalı Hıristiyan öğrencilere Aristo'nun eserlerini ve görüşlerini tanıtıyor, öte yandan, İslâm dünyasının öbür ucunda, Aristo'dan esinlenen Farabi, İbni Sina gibi filozofları kâfirlikle suçlayan Bağdat'taki Gazali'nin fikirlerine karşı çıkıyordu.
- Özetle, Müslümanlar hem Antik uygarlığın bir çok eserini kaybolmaktan kurtarıp eğitim öğretim ve çeviri yoluyla Avrupalılara aktardılar, hem de ulaştıkları yüksek düzey yaşama biçimleriyle Avrupalılara örnek oldular.
- Müslümanlar ortak bilim dili olarak Arapçayı kullandıkları için o dönemlerde Türk ve öteki Müslüman toplumlarının uygarlıkları iç içe girdi ve hepsi “İslam uygarlığı” olarak anıldı.

Karahanlılar

- Karahanlılar döneminde Orta Asya'da çok önemli Türk bilim insanları yetişti. Bunlardan Farabi, İbni Sina, Birûni, Felsefe ve müsbet bilimler alanında önemli atılımlar gerçekleştirdi. Örneğin Farabi ilk Türk filozofu ve eğitim bilimcisidir ve bilim tarihinde "Aristo'dan sonra ikinci öğretmen" olarak adlandırılır. İlk kez, bilimsel araştırmalarda "bilimsel merak ve şüphe" nin önemini Farabi vurgulamıştır. Dünya bilim tarihine "üçüncü öğretmen" olarak geçen hekim İbni Sina'nın eserlerinin Latince çevirileri yüzyıllarca Avrupa üniversitelerinin Tıp Fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.
- Karahanlı dönemi kültür eserlerinden olan Balasagunlu Yusuf'un *Kutadgu Bilig* başlıklı eserinde (1069) "bilgi ile göğe yol bulunur" şeklinde bir mısra vardır. Bu, Türklerin bilimin gücüne inandıklarını gösterir. Bu mısradaki o zaman için düşünülebilen mecazi anlam günümüzde gerçek anlama dönüşmüş, bu gün insanlar bilgi ile göğe, uzaya yolculuğa çıkmışlardır. Ne var ki, "bilgi ile göğe yol bulunacağını" bilen ve söyleyen önce Türkler olduğu halde, bunu gerçekleştiren Avrupalılar olmuştur.
- Türk ve Müslüman düşünürler, eğitimciler, eski Yunanlı ve Avrupalıların aksine, meslek ve sanat eğitimini asla küçümsememişler, bu tür eğitime önem vermişler ve saygı duymuşlardır.

Farabi ve Eğitim Bilimleri

Türk milletinin bilinen ilk siyasal eğitimcisi Bilge Kağan olmakla beraber, bilinen ilk eğitim bilimcisi de Farabi'dir (870-950) O, eğitim bilimini teori ve uygulamada ele almıştır. Başlıca görüşleri özetle şöyledir:

- Eğitimin amacı mutluluğu bulmak ve bireyi topluma yararlı hale getirmektir.
- Üç çeşit eğitimci vardır: Aile reisi aile fertlerinin, öğretmen çocuk ve gençlerin, devlet başkanı milletinin öğretmenidir.
- Öğretim ve eğitim birbirinden farklıdır: Öğretim, milletlerde kuramsal erdemleri sağlama faaliyetidir. Eğitim ise, milletlerde ahlâkî erdemleri ve sanatları uygulama yoluyla sağlama çalışmalarıdır.

Farabi'nin bu eğitim ve öğretim anlayışı günümüzün eğitim bilimlerine uygundur.

- Öğretimde kolaydan zora gidilme yöntemi uygulanmalıdır. En kolay bilgiler hacimler ve sayılarla ilgili olanlardır. Bu nedenle çocuklara önce Aritmetik ve Geometri öğretilmeli, öteki bilgilere sonra geçilmelidir.

Farabi'den sonra İbni Sina (980-1037) da eğitim bilimi konusunda çok ayrıntılı ve çağdaş görüşler ortaya atmıştır.

Selçuklular

- İslâm dünyasında ilk önemli orta ve yükseköğretim kurumlarını Selçuklular meydana getirmiştir. Örneğin İslâm dünyasının en önemli ilk üniversitesini Sultan Alpaslan ve veziri Nizamülmülk 1067 yılında Bağdat'ta Nizamiye Medreseleri adı altında kurmuşlardır. Bu medreseler devlet bütçesinden ayrılan paylarla yapılmıştır. Kuruluş nedenleri arasında Alpaslan ve Nizamülmülk'ün bilim sevgisi olduğu kadar, genişleyen devletin ihtiyacı olan memurları yetiştirmek, kendi sünî inançlarını korumak ve öğretim yapacak bilim insanlarını denetim altında tutmak düşüncesi de vardır. Ancak bu durum, dinî bilimlerin ve düşüncenin devlet

denetimi altında kalmasına götürmüş, bu olumsuz özellik Osmanlı medreselerine de damgasını vurmuştur.

- Nizamiye Medreselerinde Tıp, Matematik, Astronomi, Felsefe öğretimi de yapılmakla birlikte, asıl öğretim Din ve Hukuk konusunda yoğunlaşmıştır. Zamanla Felsefe programlardan çıkarılmıştır. Bunda 1091-1095 yılları arasında bu medreselerde Rektörlük ve Profesörlük yapan Gazali'nin etkisi olduğu ileri sürülmektedir.

Gazali'nin bilimlere bakışı

Selçuklu hükümdarı Alpaslan ve veziri Nizamülmülk tarafından Bağdat'ta kurulan Nizamiye medreselerinde rektörlük ve öğretim üyeliği yapmış olan Gazali (1058 - 1111)'nin müsbet bilimlerin ve Felsefenin öğretimine karşı çıktığı görülür. O, aklî bilimlerin ve Felsefe öğretiminin insanları Tanrı konusunda şüpheye düşürebileceği görüşündedir. Ona göre bir Müslüman için Tanrı'nın emirlerini yerine getirecek kadar dinini bilmesi yeterlidir. Öteki bilimlerle uğraşmak ömrünü boşa harcamaktır.

Gazali, Aristo'dan esinlenen Farabi ve İbni Sina'yı "kâfir" olmakla suçlamıştır. Oysa yukarıda da açıkladığımız gibi, Avrupa'da dinî bağnazlığın en yoğun olduğu bir dönemde ünlü Hıristiyan düşünürü Saint Thomas d'Aquin, Aristo ve filozofların din dışı görüş ve bilgilerini reddetmeyerek hem Antik Çağın felsefî ve dünyevî görüşlerinin yaşamasında, hem de Hıristiyanlığın bunlarla bağdaştırılmasında çok etkili olmuştur.

Gazali'nin bilimler ve öğretimdeki görüş ve yorumları, başka deyişle "faydacılık" düşüncesi Osmanlılara da geçmiştir.

Timurlular

Timurlular devletinde Timur'un torunu Uluğ Bey (15. yüzyıl) Astronomi ve Matematik alanında eserler veren bilgin bir hükümdardı. O, Semerkant'ta bir Rasathane kurmuş, devletini İslâm dünyası bilginlerinin bir cazibe merkezi haline getirmişti. Nitekim çevresinde yüzden fazla bilim insanı toplanmıştı.

Osmanlılar

17. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı uygarlığı ve eğitim öğretim ilişkilerinin temel özellikleri şunlardır:

- Kuruluştan Fatih'e kadar geçen 150 yıl zarfında Osmanlı ulemâsı (bilginleri) genellikle Şam, Mısır, İran, Maverâünnehir medreselerinde yetişmiştir. Bu dönemde Türk ve İslâm dünyası içinde bilim insanları, öğrenciler geniş bir bilim alışverişi içindeydiler. Fatih'in yaptırdığı medreseler ve sağladığı olanaklar nedeniyle artık ülke dışında öğrenime pek gerek kalmamıştır.
- Fatih döneminde kısmen felsefî ve bilimsel düşünüş Osmanlılara girmiş ve medreselerde yer bulmuştur. Fatih Avrupa bilimine ilgi duymuş, Ali Kuşçu adında bir Türk Matematik bilginini ve başka bilginleri Orta Asya'dan çağırarak etrafına toplamış, medreselerde öğretimle görevlendirmiştir. Fatih, Gazali'nin filozofları reddetmesinin nedenlerini, bu konuda İbni Rüşd'ün farklı görüşlerini öğrenmek istemiştir. Fakat daha sonraları bilimden uzaklaşmıştır. Takiyüttin, Kâtip Çelebi, İbrahim Hakkı vb. düşünür ve bilim insanları ortaya çıkmışlarsa da, bunlar ferdî ve istisnaî kalmışlar, etkileri genişleyerek sürmemiş ya da bir kısım ulemâ tarafından

hoş karşılanmayıp çalışmaları engellenmiştir. 1716'da Felsefe, Tarih, Astronomi... kitaplarının kütüphanelere vakfedilmesinin (bağışlanmasının) caiz (uygun) olmadığı yolunda Şeyhülislâmın fetva vermesi düşündürücüdür.

- Osmanlı medreselerinde yapılan eğitim öğretim yalnızca “bilimsel” kaygıyla değil asıl “siyasî iktidarın beklentilerine göre” şekillenmiştir. Bu beklentiler, ulemânın belirli dinî-resmî sınırların dışına kesinlikle çıkmaması biçimindedir. Özgür düşünüşün tam sağlanmadığı bir ortamda, Osmanlı ulemâsı bilim insanlığı ve öğretim üyeliğinden çok, gözünü daha etkili ve ekonomik bakımdan daha iyi olan üst bürokratik makamlara dikmiş, bu durum da ulemâyı hızla siyasî olayların ortasına çekmiş, onların bilimsel verimini son derece düşürmüştür.

Bu konuda 15. yüzyılın 2. yarısında Molla Lütü örneği çok anlamlıdır. Bilgili bir müderris olan Molla Lütü, dönemin ulemâsının bilgisizliğini alaya alır, iğneli taşlamalarını sakınmaz, dinin “şekli” değil “vicdanî” yönlerine daha fazla önem verirdi. Bu nedenle ulemâ ve siyasal iktidar kendisinden rahatsızdı. Sonunda yalancı şahitler bulunarak “dinsizlikle” suçlandı ve yargılanarak “kâfir” olduğuna ve öldürülmesine karar verildi. Bu kararı Sultan II. Bayezid onayladı ve Molla Lütü 1494'te idam edildi. Siyasî iktidar, böylece, resmî-dinî görüşlerden sapacaklara gözdağı vermiş oldu. Bu olay eski Yunan'da Sokrat'ın öldürülmesi ve 1600'de Roma'da Bruno'nun yakılmasına çok benzemektedir.

- Osmanlı ulemâsının amacı ne dinî-hukukî bilimlerde ne müspet bilimlerde yeni, değişik bilgi ve buluşlar üretmek olmayıp mevcut durumu sürdürmek olduğundan Avrupa bilim ve öğretim anlayışı ile aralarında Osmanlı aleyhinde çok önemli bir fark oluşmuştur.
- Osmanlılarda hemen her zaman eğitim ve öğretimin temel konusu din olmuş, “bilgin” denilince esas olarak “din bilgini” anlaşılmıştır. Bu “bilgin” tipinin bilimden anladığı, yalnızca eski yüzyıllarda yaşamış ünlü İslâm din bilginlerinin eserlerini anlamaya çalışmak ve okutmak, yapabilirse o eserlere kısa açıklamalar eklemektir.

Başka deyişle, özellikle 1839'da Tanzimat'ın ilanına kadar Osmanlı eğitiminin ve öğretiminin temel özelliği, İslam din ve hukuk bilginlerinin eserlerini okutmak, bu öğretimleri ile klasik ve geleneksel İslâmî bilgileri gelecek kuşaklara aktarmak olmuştur.

- Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren ilk 150 içinde öteki Türk devletleri ve beyliklerinde de eğitim, öğretim ve bilime önem verilmiştir.
- Osmanlı darüşşifalarında akıl ve ruh hastalarının musikî dinletilerek, çiçek koklatılarak, şadırvandan akan sular seyrettirilerek tedavi edilmesi çok önemli ve çağdaş bir uygulamadır.
- Osmanlı uygarlığının temel özelliklerinden biri, egemen olduğu geniş coğrafyada çok çeşitli ırk,dil,din ve kültürden oluşan insanları barış ve hoşgörü içinde yönetmesidir. 19. yüzyıldan itibaren Balkanlarda oluşan yeni Avrupa devletleri varlıklarını Osmanlının bu koruyucu yönetimine ve hoşgörüsüne borçludurlar.
- Osmanlı devletinin Hıristiyan vatandaşlarının çocuklarının bir kısmını belli kurallara göre devşirip İstanbul'da padişahın sarayı içindeki Enderun Mektebi'nde okutup onları üst düzey devlet yöneticisi olarak yetiştirmesi Türklerin dünya uygarlık ve eğitim tarihine bir katkısı olarak değerlendirilmektedir.

- Osmanlı devletinde Türk-Müslüman unsuru, Avrupa'da icadından yaklaşık üç yüzyıl sonra matbaayı almıştır. Psikolojik ve kültürel nedenlerden kaynaklanan bu gecikme, Osmanlı eğitim ve biliminin geri kalmasındaki önemli etkenlerden biridir.
- 16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlının Avrupa'daki bilimsel gelişmelerden yeterince haberi olmadığı, müspet bilimler açısından Avrupa ile arasında sanki bir set bulunduğu görülür.
- 17. yüzyılın ilk yarısında özellikle Kâtip Çelebi Matematik, Coğrafya, Kozmoğrafya alanlarında Avrupa'daki gelişmelerle yakından ilgilenmiş ve onları Osmanlılara tanıtmaya çalışmıştır. 18. yüzyılın ilk yarısında da Sadrazam Damat İbrahim Paşa bir çeviri topluluğu kurdurarak Doğudan ve Batıdan bazı eserleri Türkçe ve Arapçaya kazandırmaya çalışmıştır. Aristo'nun *Fizik* alanındaki eseri bunlar arasındadır.

Avrupa'da *Rönesans*'ın gittikçe geliştiği ve Almanya'da vs. *Reform*'un ortaya çıkışı ile (1517) hemen hemen aynı yıllarda Osmanlılarda çok önemli bir dinî-siyasî olay yaşanmıştır.

Mısır'ın fethinden dönen Yavuz Sultan Selim, "Halifeliği" de getirmiştir. Bu artık, Osmanlı resmî ideolojisinin ulaştığı en yüksek nokta idi. Osmanlı yönetimi artık kendisini ve dinî-siyasî düzenini "mükemmel" olarak görüyor ve onu bozulmadan sürdürmek istiyordu. Oysa, bu tutumun anlamı "değişmezliği sürdürmek" ve "taşlaşmak" idi.

İşte bu nokta, o zamana kadar kısmen değişime açık Osmanlı resmî-dinî ideolojisinin, kendini artık her türlü yeni alışverişlere, yeni sentezlere, yeni değişimlere sıkı sıkıya kapatma yoluna girdiği, bu yüzden de ister istemez hoşgörüsüz ve katı bir hale geldiği noktadır.

Galile olayına benzer Osmanlılardan verilebilecek benzer örnek Rasathane'dir. Sultan III. Murat ve Sadrazam Sokullu Mehmet Paşanın uygun görmesiyle, Takiyüttin, 1577'de İstanbul'da bir Rasathane kurmuştur. Fakat, kendisine gayıptan haber veremediği için Padişahın Rasathane'ye olumlu bakışı zamanla değişmiştir. Ayrıca, Şeyhülislâm Kadızade Ahmet Şemsettin de Padişaha, "geçmişte göklerin sırlarını anlamaya cüret eden toplumların mahvolduğu" şeklinde yazılı bir görüş bildirmiştir. Bunun üzerine Rasathane Ocak 1580'de topa tutularak yıktırılmıştır!

Nihayet, zaten müspet bilimlere hemen hiç yer vermeyen medreseler 16. yüzyılın ortalarından itibaren disiplin, öğretim vs. bakımından da bozulurken Avrupa üniversiteleri etkinliklerini artırmış, medreselerde Arapça öğretim dili olarak hâkimiyetini sürdürürken Avrupa'da 16.yüzyıldan itibaren Latince artık öğretim ve bilim dili olmaktan çıkarılmaya, ulusal diller kullanılmaya ve geliştirilmeye başlanmıştır. Örneğin Fransa Kralı I. Fransuva, 1539'da idarî ve adlî işlerde Latincenin yerine Fransızca'yı koymuş, İngiltere Kralı VIII. Henri ise 1535'de dinî tören ve vaazların Latince değil İngilizce yapılmasını emretmiş, *İncil*'i sıradan insanların diline çevirtmiştir. Ayrıca, yukarıda sözü geçen "hümanist" yazarlar ve sonrakilere kendi ulusal dillerini de iyi kullanmaya özen gösterdikleri için, Fransızca, İngilizce gibi diller 16. yüzyıldan itibaren büyük gelişmeler göstermişlerdir. Türkçenin öğretim ve bilim dili olarak kullanılmasının doğru olacağı biçimindeki görüşler ise Osmanlılarda ilk kez 1839'dan sonra (Tanzimat döneminde) ortaya çıkmıştır.

SONUÇ

Uygarlık, nesillerin önceki nesillerden aldığı ve geliştirip sonraki nesillere devrettiği maddî ve manevî değerlerin bütünüdür. Bundan amaç insanların daha nitelikli ve erdemli

yaşamalarını sağlamaktır. Uygarlık bir *süreç* içinde ortaya çıkar ve gelişir. Bu gelişmeyi sağlayan en önemli etken de *eğitim*dir. Çünkü eğitim uygarlık ve kültürü oluşturan *insanın yetiştirilmesi* ile ilgili olduğu için hem geçmişten gelen mirası tesbit edip korumak, hem de insanın yetişme biçimine uygun gelişmeler sağlamakta doğal olarak bir işleve sahiptir. Eğitimin bireyi toplumsallaştırma işlevi de bu faaliyetin bir parçasıdır.

Eğitim, özellikle de örgün eğitim, insanın zihnî ve duygusal gelişmesini şekillendirdiği için, onun içinde bulunduğu toplumun uygarlığına da benzer doğrultuda katkıda bulunur. Geçmişte uygarlıkların birçok nedenlerle ortadan kalktığını görüyoruz. Bunlar, kıtlık, kuraklık, depremler, yangınlar, volkan patlamaları, iklim değişiklikleri, savaşlar, salgın hastalıklar ve benzeri gibi nedenlerdir. Bunlara çok önemli bir etken daha eklemek gerekir: Toplumun uygun ve nitelikli bir eğitimden yoksun bulunması.

Gerçekten uygarlık bir defa erişilen ve artık öyle kalacak olan bir kazanım değildir. Her nesil kendi toplumunun mirasını yeniden öğrenmek ve buna katkıda bulunmak zorundadır. Eğitim ve öğretim yoluyla böyle yapılmaz ya da yapılamazsa o toplumun uygarlığı tarih sahnesinden kolayca silinir.

KAYNAKÇA

- Adivar, A. (1970). *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 220 s.
- Akgündüz, H. (1998). *Medreseler ve Üniversiteler (Türk ve İngiliz Örnekleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme)*, Diyarbakır, 343 s.
- Akurgal, E. (1998). *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, (TÜBİTAK Yay.), 409 s.
- Akyüz, Y. (2015). *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2015)*, Ankara, 532 s., 28. Baskı (Pegem-Akademi Yayınları).
- Alatlı, A. (Derleyen). (2010), *Batı'ya Yön Veren Metinler*, İstanbul, (İlke Eğitim ve Sağlık Vakfı Kapadokya M.Y.O. Yay.), 4. C.
- Barthold, W.-Köprülü, F. (1940). *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 367 s.
- Blunt, A.W.F. (1979), *Batı Uygarlığının Temelleri*, İstanbul, (İst. Ü. Edebiyat Fak. Yay.), 171 s.
- Çelebi, A. (1998). *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, İstanbul, 384 s. (Çev. Ali Yardım).
- Çığ, M.İ. (2002). *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, Ankara, (Kaynak Yay.), 321 s.
- Durant, W. (1953). *Histoire de la Civilisation Médiévale (1095-1300)*, Paris, C.3.
- Durant, W. (1996). *Medeniyetin Temelleri*, İstanbul, (Birleşik Yay.), 184 s.
- Huntington, S.P. (2005). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, İstanbul, (Okuyan Us Yay.), 4. Baskı, 536 s.
- İhsanoğlu, E. (2003). Osmanlı İmparatorluğunda Bilim, *Osmanlı Uygarlığı*, Ankara, C.1, s. 344-385.
- Kazıcı, Z. (1999). *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, (Kayıhan Yay.), 510 s.
- Lekesiz, H. (1991). Osmanlı İlmî Zihniyeti, Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi, *Türk Yurdu*, Sayı 49, s. 20-31.
- Malet, A. (1912). *L'Antiquité, Orient-Grèce-Rome*, Paris, 437 s.
- Ocak, A. (1993). *Nizamiye Medreseleri*, Malatya, 242 s. (Basılmamış).
- Ocak, A.Y. (2003). Dinî Bilimler ve Ulemâ, *Osmanlı Uygarlığı*, Ankara, C.1, s.242-265.
- Özdemir, M. (1997). *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi*, Ankara, (Diyanet Vakfı Yay.), 3. C., 187 s.
- Seignobos, C. (1910). *Histoire de la Civilisation*, Paris, 442 s.
- Şeker, M. ve Genç, S. (2002). *Türk Medeniyeti Tarihi*, Eskişehir, (Anadolu Ü. A.Ö.F. Y.), (Editör Nesimi Yazıcı), 288 s.
- Şenel, Alâeddin. (2001). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Ankara, (Bilim ve Sanat Yay.), 346 s.
- Tanilli, S. (2002). *Uygarlık Tarihi*, İstanbul, (Adam Yay.), 602 s.
- Tekeli, S. (1975). *Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi*, Ankara, 142 s.
- Turan, Ş. (2000). *Türk Kültür Tarihi*, Ankara, (Bilgi Yay.), 407 s.

Türk Tarihi ve Kültürü, (2011). Ankara, (Pegem-Akademi Yay.), (Editör: Cemil Öztürk) (Çok Yazarlı), 4. Baskı, 474 s.

Unan, F. (2003). *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara, 452 s.